

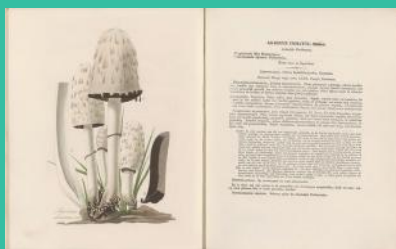
p. 5 Woord vooraf

In september konden we de containers openen, waarin we half maart 2020 de tentoonstelling 'Ruud de Wild, songbook' moesten opslaan vanwege de lockdown. Inmiddels staat de tentoonstelling en kunt u met Nederlands bekendste dj op reis langs de mooiste Nederlandse liedboeken en liedjes en luisteren naar zijn gesprekken met Nederlandse artiesten over hun favoriete liederen.

p. 8-9

Karel Treebus is bijna vijftig jaar verbonden met het museum. Rickey Tax interviewde hem over zijn loopbaan bij de Sdu, als auteur, als huisvormgever van het museum en als margedrukker.

p. 13

De *Flora Batava* is meer dan een inventaris van inheemse plantensoorten: het is de langstlopende liefdesverklaring aan de Nederlandse flora. Toen uitgever Jan Christiaan Sepp (1739-1811) op het idee kwam een geïllustreerd overzichtswerk van alle Nederlandse planten te publiceren, had hij geen idee welke taak hij zich op de hals haalde.

Ruud de Wild, songbook

Een reis langs de mooiste Nederlandse liedjes

FOTO MONIQUE KOOIJMANS

Ruud de Wild in het archief van het Meertens Instituut, 2020.

Ruud de Wild is bekend van zijn vele radiowerk, tegenwoordig voor het radioprogramma 'Ruud de Wild in de middag', iedere middag op Radio 2. Voor de tentoonstelling 'Ruud de Wild, songbook' heeft hij een keuze gemaakt uit zeven eeuwen liederen die hij vond in handschriften, liedboeken, liederen en muziekbladen. Martine de Bruijn van het Meertens Instituut en Garrelt Verhoeven namen hem mee langs verschillende Nederlandse en Belgische muziekcollecties. Deze zoektocht leidde tot een tentoonstelling met een aantal absolute topstukken, waarvan het belangrijkste wel het handschrift C van Hadewijch van de Universiteitsbibliotheek Gent is. Daarnaast zijn er veel fraaie liedboeken uit de zestiende en zeventiende eeuw te zien, evenals goedkope liedboekjes en liedblaadjes. Alles bij elkaar tonen ze de rijke Nederlandse liedcultuur, van de middeleeuwen tot in onze tijd. En er is uiteraard ook veel te beluisteren. Ruud de Wild leidt de bezoeker in een audiotour zelf door de zalen. Deze audiotour is bij de tentoonstelling cruciaal omdat Ruud over de boeken vertelt en ook nog mensen interviewt. Ik vroeg Ruud de Wild naar zijn verhaal over deze bijzondere tentoonstelling.

Ruud de Wild, kun je uitleggen hoe een radiomaker gevraagd wordt een tentoonstelling over het Nederlandse liedboek voor Huis van het boek te maken?

Tien jaar geleden volgde ik een masterclass bij Bijzondere Collecties van de UvA in Amsterdam. Die werd georganiseerd door Garrelt Verhoeven, die daar toen hoofdconservator was. Ik liet hem mijn schilderwerk zien waarin ik songteksten had verwerkt. Hij was enthousiast maar vond het wel jammer dat ik vooral Engelse liedjes had gebruikt. Dat contact tussen ons is op de een of

Vastenavondgeschrift, handschrift op perkament, omgeving Jutphaas, omstreeks 1550. Collectie Huis van het boek

andere manier steeds gebleven. We zijn in gesprek geraakt over ons beider interesses en toen kwam de gelegenheid om voor deze tentoonstelling in Huis van het boek echt op zoek te gaan teksten uit de geschiedenis van het Nederlandse lied. Een mooie overlap van zijn kundigheid en kennis en mijn werk als radiomaker en kunstenaar.

Je hebt dus ontzettend veel liedboeken en –bladen gezien. Hoe ging dat zoeken en kiezen in zijn werk?

Martine en Garrelt hebben mij meegenomen naar de bibliotheken, archieven en andere plekken waar deze boeken opgeslagen zijn. Ze hebben me ontzettend veel oude liedboeken, liedblaadjes en bladmuziek laten zien. Er gaat een bijzondere wereld schuil achter de deuren van al die erfgoedinstellingen, waar ik nog nooit binnen was geweest. Het was overweldigend en prachtig, maar af en toe duizelde het me. Heel veel informatie en nog veel meer boeken en ik kon in dit bestek nog lang niet alles bekijken. Martine de Bruin heeft me op het Meertens Instituut wegwijs gemaakt in de Nederlandse Liederbank, met meer dan 170.000 verschillende Nederlandse liedjes!

Ik mocht een wilde greep doen uit die enorme overvloed om mijn eigen Nederlandse Top 100 samen te stellen, maar dan wel uit zeven eeuwen liedcultuur. Van de middeleeuwse liederen van Hadewijch tot en met de spirituele hiphop van Typhoon. We hebben ervoor gekozen om het verhaal van het Nederlandse lied te vertellen aan de hand van deze liedjes, verdeeld in tien overzichtelijke genres, van liefdeslied tot geestelijke lied, en van carnavalskraker tot levenslied en nederpop. Die genres gaan dwars door de eeuwen heen en ik vind het prachtig dat hele oude en nieuwere liedjes nu naast elkaar

te zien zijn. Ik ben van de radio en kom uit een drukkersfamilie en heb dus zowel een grote liefde voor audio als voor boeken, drukwerk en typografie. Die werelden komen mooi samen op deze expo.

Over de tentoonstelling zelf: die heeft natuurlijk zoals altijd begeleidende teksten. Bijzonder dit keer is dat de audiotour een zeer belangrijke rol speelt. Kun je hier iets over vertellen? Wat hoort de bezoeker tijdens die audiotour?

Op zo'n tentoonstelling moet je de liedjes ook kunnen horen. Ik maak in de audiotour op een soort radioachtige manier interviews rond het lied dat ik voor ieder thema als uitgangspunt heb gekozen, van Roxeanne Hazes over haar 'moordlied' tot Jacques Klötters over het Nederlandse theaterlied. Bij ieder thema

presenteer ik mijn eigen Top 10 en ik vertel ook nog wat over de topstukken van iedere zaal. Ik hoop dat de bezoekers er met plezier naar zullen luisteren. En je steekt er stiekem nog wat van op ook!

De tentoonstelling heeft tien thema's: van religieuze liederen uit de veertiende eeuw tot cabaretliedjes uit de twintigste. De populaire liedjes uit de twintigste eeuw zijn misschien voor de meeste bezoekers wel bekend, en zeker voor jou. Uit interviews met jou heb ik begrepen dat je streng christelijk bent opgevoed. Betekent dat dat je ook thuis bent in de religieuze muziek? Is er een religieus lied dat je nog steeds aanspreekt of juist niet?

Sommige van deze platen of liederen ken ik ja, vooral omdat mijn ouders die muziek beluisterden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de evangelische liederen van Johannes de Heer, ook een NCRV-radiomaker trouwens. Hij was een voorganger van mij, haha. Ik heb eigenlijk niets met die religieuze liederen, maar het hoort natuurlijk wel op deze expositie thuis. En het is fascinerend om te zien hoe Johannes de Heer ruim een eeuw geleden al begon met het verkopen van die goedkope liedblaadjes. De verhalen achter die boeken en liedbladen vind ik heel interessant.

Iets anders dat ik over je las, is dat je kunst maakt. Wat je in al jouw kunst terugziet, is het muzikale thema. Maar ook letters zijn een terugkomend iets. Hoe zit dat precies?

Ik kom uit een familie van letterzetter, ontwerpers, drukkers, et cetera. Bijna allemaal uit de grafische wereld. Van jongs af aan ben ik al bezig met letters. In alle vormen. Dat, gecombineerd met mijn liefde voor muziek, maakt mij de kunstenaar die ik nu ben. Of anders gezegd; het maakt mijn werk zoals het nu is.

Behalve prachtige boeken en liedbladen ziet de bezoeker in elke zaal een installatie. Die zijn van jouw hand. Kun je hier iets over vertellen?

In deze expositie ben ik niet in de eerste plaats de kunstenaar, maar verbeeld ik de thema's in installaties. Martine en Garrelt zijn mijn vertellers. Zij gaven mij - en nu dus ook de bezoekers - een reeks minicolleges. Je komt zoveel leuke verhalen tegen. Ik kies voor het woord leuk omdat het behalve leerzaam ook zeer vermakelijk is. Het zit vol verrassingen en mooie anekdotes.

Wat is het meest verrassende dat je bent tegengekomen? Een bijzonder lied, verhaal of interessant feit?

Daar kan ik moeilijk een antwoord op geven. Dat kan ik denk ik pas bepalen na de opening. Ik ben heel trots op wat we hebben neergezet. Door de installaties ben ik letterlijk buiten mezelf gegaan qua kunstenaarschap. Het gaat nu over iets veel groters, namelijk de verhalen achter songteksten en de herkomst van liedjes en liedteksten.

Altijd een lastige vraag maar welk lied of liedboek heeft je het meest geraakt?

'Mensch, durf te leven!' Daar ga ik verder ook niets over zeggen. Luister naar dit tijdloze lied, bekijk de installatie en beluister de geschiedenis van dit lied. Het heeft een boodschap die we iedere dag ter harte zouden moeten nemen: 'Het leven is te kort, geniet er maar van'.

Tot slot: is er nog iets dat je kwijt wilt? Iets waar ik niet naar gevraagd heb maar wat je met ons wilt delen?

Jazeker! Dat ik niet gedacht had dat ik dit nog ooit zou mogen doen in mijn leven. Een expositie maken waarin mijn eigen verschillende werelden samenkomen en ik een voor mij onbekende wereld heb mogen ontdekken.

FOTO MONIQUE KOIJMANS

Dirk Witte, *Memento Vivere. Mensch, durf te leven!* Muziekblad met gelithografeerd omslag door Leo Gestel. Amsterdam, ca. 1920. Particuliere collectie

Nogmaals, ik ben ontzettend trots op hetgeen wij hebben neergezet. Maar ik hoop vooral ook dat deze expositie veel bezoekers zal inspireren om zélf op reis te gaan in de geschiedenis van het Nederlandse lied. Garrelt en Martine hebben me heel veel erfgoed laten zien, dat in de bibliotheken en archieven ligt 'te wachten om wakker gekust te worden', zoals ze dat zo mooi zeggen.

Aafke Boerma

Een nieu geusen lieden boecxken, waerinne begrepen is de gantschen handel der Nederlantscher gheschiedenissen. [Delft, A. Hendricksz], 1581

Deze gecorrigeerde en uitgebreide editie van het *Geuzenliedboek* verscheen anoniem om vervolging van de drukker of uitgever te voorkomen. Door vergelijking van het typografisch materiaal (de gebruikte letters en ornamenten) kon het boek worden toegeschreven aan de Delftse boekdrukker Aelbrecht Hendricksz, die het liedboek in 1581 drukte. Coll. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

FOTO MONIQUE KOIJMANS

Agenda

Kijk voor de meest recente gegevens op www.huisvanhetboek.nl of abonneer u op onze maandelijkse digitale nieuwsbrief (klik op Aanmelden nieuwsbrief op de homepage).

Tentoonstellingen

TENTOONSTELLINGEN BEL-ETAGE

- **1 oktober 2022 t/m 5 maart 2023: 'Ruud de Wild. Songbook. Reis langs de mooiste Nederlandse liedjes'**
Radiomaker en kunstenaar Ruud de Wild neemt de bezoeker mee langs de mooiste Nederlandse liederen en liedboeken. Van het 14de-eeuwse 'Hadewijch' handschrift uit Gent tot 'Zij gelooft in mij' van Hazes: een muzikale reis langs thema's als kinderliedjes, liefdesliedjes, strijdlieparen en het levenslied. Zijn bekende stem is te horen in de audiotour die bij deze tentoonstelling onmisbaar is.
- **Voorjaar 2023**
Huis van het Boek en de KB, nationale bibliotheek presenteren een gezamenlijke tentoonstelling rondom de monumentale *Flora Batava*. Deze uitgave is de allereerste inventaris van wilde planten in Nederland die tussen 1800 en 1934 in 28 delen verscheen. Aanleiding is de facsimile-uitgave die gelijktijdig zal verschijnen bij uitgeverij Lannoo in samenwerking met de KB.

AANWINSTENZAAL

- **14 oktober t/m 11 december**
'CreAct, de grenzen van het kunstenaarsboek.'
Kunstenaarsboeken van jonge makers i.h.k.v. Grafiek2022

SOUTERRAIN

- **18 oktober 2022 t/m 22 februari 2023**
'Best Verzorgde Boeken 2020'. Van alle 33 bekroonde boeken zijn ook inblikexemplaren beschikbaar.

ACTIVITEITEN

- **25 november om 15.30 uur: Delpher-presentatie door Maaike Napolitano**
Inloop vanaf 15.00 uur
In Delpher staan meer dan 130 miljoen gedigitaliseerde pagina's uit Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften, die woord voor woord kunnen worden doorzocht. In deze presentatie krijg je een kijkje achter de schermen en leer je hoe je de dienst het beste kunt gebruiken.
De presentatie is gratis voor leden van de stichting Vrienden van Museum Meermanno, overige geïnteresseerden betalen € 2,50 (excl. entree voor het museum). Vooraf online aanmelden is verplicht, dat kan via: online@huisvanhetboek.nl.
- **Vrijdag 27 januari 2023:** Om alvast te noteren in je agenda: Nieuwjaarsontvangst voor Vrienden.

WEEKEND

- **Open scriptorium: Elke zaterdag van 12:00 - 16:30 uur**
Monniken schreven boeken met een ganzenveer. Alle mooie letters en versieringen zijn met de hand geschreven en getekend. Jij kunt dit ook proberen. Daag je vader, moeder, opa of oma uit: wie maakt de allermooiste letters?
- **Open drukkerij: Elke zondag van 12.00-16.30 uur**
Elke zondag zijn drukkers aanwezig om aan het publiek uit te leggen hoe drukpersen werkten voor het digitale tijdperk. Bij de persen staan letterkasten met vele soorten loden letters en er is nog veel meer te zien en te doen.

Museumwinkel

In de museumwinkel zijn nieuwe producten te vinden. O.a. brillenkokers, boekenleggers, sleutelhangers, magneten, allemaal voorzien van details van afbeeldingen van twee van de topstukken van het museum: de Rijmbijbel van Jacob van Maerlant en het prachtig gedecoreerde Réveillonbehang van omstreeks 1788.

Songbook van Ruud de Wild, door Martine de Bruin, Garrelt Verhoeven en Ruud de Wild, rijk geïllustreerd, 192 pagina's, Walburg Pers. Prijs: € 20,99

Woord vooraf

Beste lezer,

In september konden we de containers openen, waarin we half maart 2020 de tentoonstelling 'Ruud de Wild, songbook' moesten opslaan vanwege de lockdown. Inmiddels staat de tentoonstelling en kunt u met Nederlands bekendste dj op reis langs de mooiste Nederlandse liedboeken en liedjes en luisteren naar zijn gesprekken met Nederlandse artiesten over hun favoriete liederen. Daarvoor neemt u de audiotour mee die in deze tentoonstelling echt onmisbaar is vanwege de achtergrondverhalen over de liedjes en de vele muziekfragmenten.

Ook eerder dit jaar waren er mooie tentoonstellingen te zien. We openden in maart een tentoonstelling die eigenlijk voor het najaar van 2020 gepland was: 'Groeten uit de Oriënt'. Alweer de derde tentoonstelling die we samen met Bert Sliggers mochten maken. In deze tentoonstelling vertelden we over de manieren waarop het Oosten werd verbeeld in reisboeken, de bijbel, fotoboeken, romans, op affiches en ansichtkaarten. De vijf gefilmde interviews maakten duidelijk wat de impact van die beeldvorming is geweest op de maatschappij. Eind juni opende BoekenZoo, een vrolijke familietentoonstelling met honderden prachtige illustraties van dieren.

Het museum is dus weer volop in bedrijf; schoolgroepen zijn terug, bezoekers lopen door de tentoonstellingen,

er worden grote stappen gezet in de digitalisering van de collectie en we werken (meestal) weer op kantoor. Helaas zijn we corona nog niet helemaal te boven. Dit uit zich vooral in de bezoekersaantallen. We eindigden 2019 met bijna 30.000 bezoekers. Deze aantallen zijn op dit moment echter nog lang niet in zicht. Dit betekent dat de eigen inkomsten van het museum ook onder druk staan. Immers zonder bezoekers geen inkomsten uit entreegelden en lagere inkomsten uit bijvoorbeeld de museumwinkel. Dit gecombineerd met de hoge inflatie en de stijgende energiekosten zorgt ervoor dat we ons best zorgen maken over de nabije toekomst. Gelukkig is de Nederlandse Museumvereniging druk aan het lobbyen voor de sector en zijn er voorzichtige optimistische signalen uit Den Haag.

Op de korte termijn staan weer mooie projecten gepland. Zo kunt u verderop in deze editie van *Leeslint* lezen over de komende voorjaartentoonstelling over de *Flora Batava*, de allereerste inventaris van wilde planten in Nederland die tussen 1800 en 1934 in 28 delen verscheen. Een prachtig project dat we samen met onze collega's van de KB organiseren.

Tot slot iets over *Leeslint* zelf: we willen graag van u weten wat u van het blad vindt. Daarom sturen we u binnenkort een enquête met een tiental vragen. Dit doen we digitaal om op de drukkosten te besparen. We hopen dat u de vragen wilt beantwoorden, zodat wij beter kunnen inspelen op uw interesses en wie weet kunt u ons nog goede tips geven.

We hopen u snel in het museum te zien bij een tentoonstelling of bij een van de andere activiteiten die we organiseren.

Sandra Bechtholt, directeur

Belicht en bewaard

Drukkunst nu Immaterieel Erfgoed Nederland

Op 31 mei jl. ondertekenden Marco van Baalen (directeur Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland), Sandra Bechtholt (directeur Huis van het boek), Maarten Kentgens (directeur Nederlands Steendrukmuseum) en Fronique Oosterhof

(directeur GRID Grafisch Museum Groningen) het certificaat voor de bijschrijving van de drukkunst in de inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland. De feestelijke ondertekening vond plaats bij de drukpers van typograaf en drukker Jean François van Royen (1878- 1942) die in het

koetshuis van Huis van het boek staat opgesteld. De initiatiefnemers spraken de intentie uit om samen met andere instellingen die zich bezighouden met het prachtige ambacht van de drukkunst deze voor een zo breed mogelijk publiek

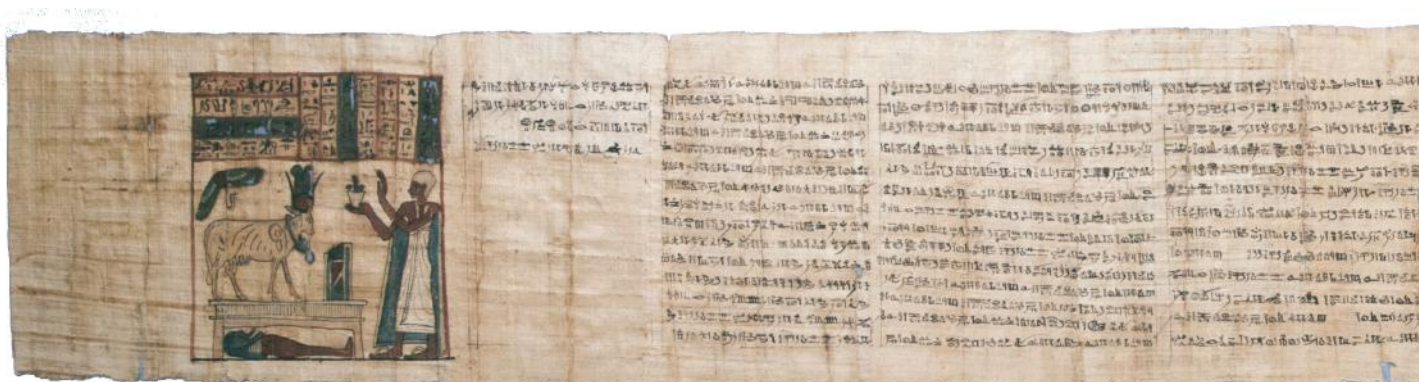
toegankelijk te houden en verder te ontwikkelen. Vanaf 2023 wordt jaarlijks in maart de 'Dag van de Drukkunst' georganiseerd. Hiervoor wordt samen- gewerkt met o.a. musea, grafische werkplaatsen, typografen, grafische opleidingen, het grafische bedrijfsleven en grafische kunstenaars. In het museum kan de bezoeker wekelijks kennismaken met het drukkersambacht in de museum- drukkerij. Daar werken professionele drukkers iedere zondag aan de drukpers en kunnen bezoekers zelf ook iets maken op de oude handpers. Ook bij de collega's van het Nederlands Steendrukmuseum en GRID Grafisch Museum Groningen kan de bezoeker ruimschoots kennismaken met het ambacht, en met de prachtige resultaten van de drukkunst.

Papyrus Denon van Huis van het boek naar British Museum

Op 13 oktober jl. opende in het British Museum de grote tentoonstelling 'Hieroglyphs: Unlocking ancient Egypt'. Huis van het boek geeft zijn beroemde 'papyrus Denon' in bruikleen. Stichter van het museum, baron Van Westreenen, kocht de bijzonder fraaie papyrus in 1827 in Parijs uit de verzameling van Dominique Vivant Denon (1747-1825). De 'papyrus Denon' heeft een rol gespeeld bij de ontcijfering van het hiërogliefenschrift door de Fransman Jean-François Champollion. Omdat deze

ontmoedigd raakte bij het vertalen van de hiërogliefen op de Steen van Rosetta, verlegde hij in 1808 zijn aandacht naar het schrift op de 'papyrus Denon'. De tentoonstelling in het British Museum viert de tweehonderdste verjaardag van het decoderen van de Steen van Rosetta en de ontcijfering van het Egyptische hiërogliefenschrift. Naast de beroemde steen worden op de tentoonstelling ook andere werken met hiërogliefen getoond die een rol speelden bij de ontcijfering van

het schrift. De fraaie funeraire papyrus, *Het Boek van het ademen van Isis*, werd na 41 v. Chr. geschreven voor de zeer hoge Thebaanse priester Nespaoetitawi, een tijdgenoot van de beroemde Egyptische koningin Cleopatra. De tekst is geschreven in het zogenaamde hiëratische schrift, een cursief schrift dat naast het hiërogliefenschrift werd gebruikt. Daarnaast is het werk voorzien van twee prachtig gekleurde afbeeldingen. Denon liet deze papyrus afbeelden in de bekende publicatie die hij

Museumnacht Den Haag in Huis van het boek

Onder de noemer ‘Het fènste avondsje kuns en kultuâh’ ging zaterdag 8 oktober de Haagse Museumnacht van start. Ook dit jaar kon een zeer gemêleerd en jeugdig publiek van in totaal 1.036 bezoekers genieten van afwisselende, creatieve activiteiten die veelal een link hadden met de pas geopende tentoonstelling ‘Ruud de Wild, songbook. Een reis langs de mooiste Nederlandse liedjes’. In de sfeervol verlichte tuin kon het publiek meedoen aan de workshop ‘Hardrock silent-disco action painting’. Deelnemers

luisterden met een koptelefoon op naar muziek en konden met kwast en verf de Jackson Pollock in zichzelf de ruimte geven. In de pop-up liedjesdrukkerij ‘De Inktvis’ kon iedereen die dat wilde songteksten op een bierviltje, onderbroek of zakdoek drukken. De teksten waren gekozen uit smartlappen, carnavalskrakers en liefdesliedjes. En om in de sfeer van liefdesliedjes te blijven, konden mensen zich laten fotograferen in een amoureuze setting: een romantische schommel in een tuindecor. Onder

het genot van een drankje van Bas en Patricia van Culicompany luisterden de Museumnachtgangers naar de Scheveningse muziek van de band Kopsmart. Bezoekers konden ook met de speciale audiotour de tentoonstelling ‘Ruud de Wild, songbook’ bekijken en beluisteren. En in de Boekzaal werden ook dit jaar weer topstukken uit de collectie van het museum getoond en toegelicht door Erik Geleijns en Rickey Tax.

schreef naar aanleiding van zijn reis naar Egypte tijdens de veldtocht van Napoleon, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte* (1802). De papyrus wordt in de tentoonstelling van het British Museum gepresenteerd naast onder meer een handschrift met aantekeningen van Champollion uit de Bibliothèque Nationale, ter illustratie van het proces van vallen en opstaan dat uiteindelijk zal leiden tot de ontcijfering van het hiërogliefenschrift. De tentoonstelling in het British Museum in

Londen zal te zien zijn tot 19 februari 2023. Op de plaats van de papyrus Denon op de Oudhedenzaal hangt tijdelijk een dodenboek uit Thebe, waarschijnlijk uit de zogenaamde ptolemeïsche periode (305-30 v. Chr.). De baron verwierf het in zijn oorspronkelijke staat als rol. Wellicht heeft het aan een koortje om de nek van de overledene gehangen. Begin jaren negentig is de rol afgerold, geïdentificeerd en ingelijst.

Rickey Tax

FOTO RICKEY TAX

Een typograaf tussen lood en leesmachine

Een interview met Karel Treebus

Huis van het Boek heeft warme contacten met grafisch vormgever Karel Treebus (1938). Hij was veertig jaar verbonden aan het Staatsdrukkerij- en Uitgeversbedrijf (tegenwoordig Sdu). Meer dantwintig jaar was hij huistypograaf van Museum Meermanno-Westreenianum en ontwierp hij tal van boek(omslag)en, catalogi en museumaffiches. In 1986 organiseerde het museum een overzichtstentoonstelling van zijn werk, 'Karel F. Treebus, typograaf'. Op deze manier kon het museum niet alleen de schoonheid en diversiteit van Treebus' werk tonen, maar kreeg de bezoeker ook inzicht in de

allemaal gemaakt worden en dat kostte 16 cent per teken. Het waren er een paar duizend, dus dat ging niet door. Ben van Popering, die veel zetwerk deed voor de Sdu, vond dit zonde en bracht me in contact met Amsterdam University Press die het uiteindelijk heeft uitgegeven. Ben heeft alle bijzondere tekens voor mij gemaakt. Ik gaf hem steeds een schetsje of een krantenknipsel van een teken, waarvan hij vervolgens de drukletter ontwierp. Soms ging dat tot diep in de nacht door, en dan fietste ik 's ochtends naar z'n huis en gingen we samen de tekens koppelen aan het juiste nummer en font. Dat was nog een heel gedoe allemaal, maar uiteindelijk was het een geslaagd project.'

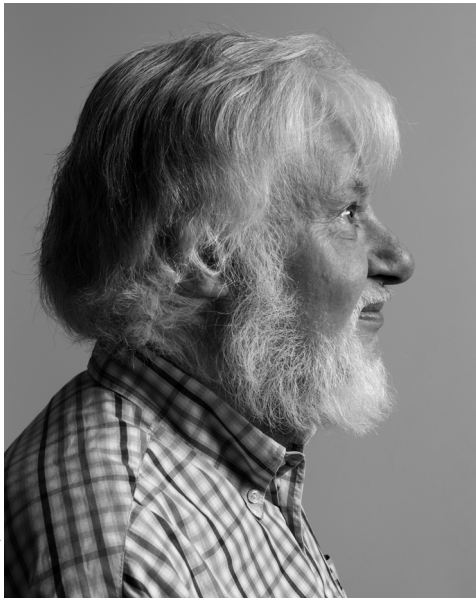

FOTO: ARTJAN RENDERS

Tijdens zijn carrière bij de Sdu deed Treebus werk voor diverse rijksinstanties, waaronder Museum Meermanno-Westreenianum, het Rijksmuseum en de Koninklijke Bibliotheek. De Sdu begon als staatsdrukker van officiële Nederlandse publicaties, zoals de omslagen van paspoorten, kiezersregistratiekaarten en telefoonboeken. In 1988 kwam het bedrijf los te staan van de overheid en het werd in de jaren daarna volledig geprivatiseerd.

'Toen wij geprivatiseerd werden, mochten wij natuurlijk ook particulier werk aannemen. En het

productieprocessen en vormgeving binnen de grafische industrie. Sinds 1993 is Treebus gepensioneerd, maar zijn passie voor de typografie gaat onverminderd door. Treebus is een van de medewerkers van de museumdrukkerij van Huis van het boek. Op zondagen werkte hij graag op de zolder, terwijl hij de museumbezoekers van alles uitlegde over zijn grafische vak.

'Er is wel tegen mij gezegd: wat ga je doen nu je gepensioneerd bent? Maak je maar niet ongerust, ik vermaak me wel. Ik heb steeds gerommeld in m'n eigen drukkerijtje en ik was behoorlijk zoet met dat grote boek, de *Symbolenwijzer* [red. Treebus' magnum opus]. De totstandkoming van dat boek is nog wel een verhaal apart. De Sdu zou het namelijk uitgeven maar zag er uiteindelijk van af, omdat er zoveel tekens in zouden komen waar geen fonts van bestonden. Die moesten

Rijk was niet langer verplicht om bij ons te komen. We hebben de concurrentie nog lang aangekond, maar door de te grote geldverslindende ambitie van de directie en de afdeling was op een gegeven moment het geld op.

In deze periode begon Treebus zich bezig te houden met het schrijven van zijn drie 'wijzers': de *Tekstwijzer*, *Vormwijzer* en *Symbolenwijzer* (1982-2007). Deze boeken werden vakliteratuur voor elke typograaf en grafisch vormgever en standaardwerken over de ontwikkelingen in de grafische industrie.

'Er was genoeg theorie beschikbaar, maar dat ging allemaal over lood en niet over nieuwe productietechnieken die ik wel besprak in mijn werk. Ik heb de hele overgang meegemaakt, van lood en lithografie naar scanners en uiteindelijk naar volledig

digitaal. Die ontwikkelingen gingen razendsnel. Dat hebben we overigens vooral te danken aan de voormalige hoofddirecteur van de Sdu, Hein Oltheten, die had echt visie. Hij haalde bijvoorbeeld het geavanceerde systeem binnen om telefoonboeken digitaal te zetten. Dat was heel revolutionair en is later door verschillende landen overgenomen. Voor zijn afscheid hebben we de *Tekstwijzer* gemaakt. Dat was de eerste keer dat ik niet alleen als vormgever maar ook als schrijver optrad. Er zat tijdsdruk achter, dus ik werd door de directeur van de uitgeverij naar huis gestuurd om fulltime aan het boek te werken. Oltheten mocht van niks weten. De zetterij had een hele moderne leesmachine, waar mijn kopij zo in kon. Het werd dan optisch gelezen en omgezet in digitaal zetsel. Dat ging razendsnel, dus het boek is op tijd uitgekomen. En het werd – met vijf herdrukken – een succes. Dit was niet eens onze bedoeling, maar het boek vervulde kennelijk een soort behoefte.’

‘Wat betreft het drukwerk: ik probeerde voor een affiche, catalogus of uitnodigingskaart van een tentoonstelling altijd een stijl te gebruiken. Ik koos heel nauwkeurig een bepaalde letter die er goed bij paste, maar dat was niet altijd makkelijk. We hadden wel een heleboel soorten letters bij de Sdu, maar dan natuurlijk net niet die ik wilde. Dan ging ik naar een loonzetterij. Helaas zijn dit soort bedrijven door de digitalisering failliet gegaan, maar daar hadden ze alles. Ik kon kiezen wat ik wilde en zij maakten het zetsel voor me. Ook hebben we een paar affiches in zeefdruk laten doen, een nieuw en ander procedé waarmee we op andere materialen dan papier konden drukken.’

Hoe kwam Treebus in de typografie terecht? Hij werd opgeleid als letterzetter op de Sdu, waar hij in 1953 op voorspraak van een oom die in de binderij werkte, bij de leerlingzetterij begon. In 1958 kwam hij werken op de afdeling vormgeving.

‘Als kind was ik al met een drukdoosje bezig, dus de Sdu sprak me wel aan. Die zat toen aan de Fluwelen Burgwal in Den Haag. De bedrijfsschool was streng, hoor: niet te lang praten met elkaar, want er moest gewerkt worden. En één dag per week ging ik naar de ambachtsschool. Hier leerde ik grafisch ontwerpen; letters tekenen met Oost-Indische inkt bijvoorbeeld. Toen ik mijn diploma had gehaald en werd afgekeurd voor dienst, kon ik aan de slag bij de afdeling vormgeving van de Sdu. Die was net daarvoor opgericht en ze stonden te springen om mensen.’

Treebus heeft altijd zijn kennis en vaardigheden willen doorgeven, zowel in Huis van het boek als binnen de

afdeling vormgeving van de Sdu. Onder de stagiaires behoorde bijvoorbeeld de inmiddels wereldberoemde grafische vormgever Irma Boom (1960), die in 1987 de uitgave van Rudi Ekkart, *Vroege boekdrukkunst uit Italië* verzorgde.

‘Een heleboel mensen die bij ons hebben gewerkt, zijn goed terechtgekomen. Die zijn een eigen bureau begonnen of zijn bij bekende bureaus gaan werken. Ik heb eens een lijst gemaakt van alle mensen, van wie ik me kon herinneren dat zij op de afdeling vormgeving hadden gewerkt. Toen kwam ik uit op 108 mensen.

Karel Treebus was ook veertig jaar actief als ‘drukker in de marge’. In 1982 begon ik mijn hobbydrukkerij. Wij konden toen (omdat het lood de deur uit moest) tegen schrootprijs gevulde letterkasten en ander drukmateriaal kopen. Omdat ik precies wist wat er ‘in huis’ was, heb ik mijn slag geslagen. Enige tijd later ben ik lid geworden

ABC, schrift en alfabet, De vergulde maatlat/Treemapers, 1984

van ‘Drukker in de marge’, onder de naam De vergulde maatlat/Treemapers. Mijn activiteiten op de Korrex handpers bestonden voornamelijk uit familiedrukwerk, af en toe een klein boekje en een dichtbundeltje voor een goede vriendin. En uiteraard de nieuwjaarswensen, die soms ‘abonnees’ opleverden (van mensen die we totaal niet kenden). Het werk van Treebus is meerdere malen bekroond bij de wedstrijden van ‘Mooi Marginaal’.

Ik kijk terug op een geweldig leuke tijd als grafisch vormgever. Zeker ook bij jullie in het museum. De sfeer was er altijd goed. Als ik dan ’s ochtends een nieuw ontwerp kwam laten zien aan Rudi Ekkart en Ernst Braches, gingen we met het hele team koffiedrinken in het souterrain. Dat voelde echt alsof ik erbij hoorde, alsof ik onderdeel was van de familie.’

Rickey Tax, interview
Thom van Leuven, uitwerking

Incunabel 1 D 11 gedigitaliseerd

Neerlandicus Willem Kuiper werkt aan een editie van *De Reis van Jan van Mandeville*. Hiervoor maakt hij gebruik van alle overgeleverde handschriften en oudste drukken. Van deze druk van ca. 1477 zijn slechts twee exemplaren en een fragment bekend. Het exemplaar van Huis van het boek is niet helemaal compleet, maar compleet genoeg om behulpzaam te zijn bij het doorhakken van knopen. Met behulp van onze recent aangeschafte apparatuur maakte stagiaire Arnoldia Pienaar een digitale versie. Op verzoek van de redactie vertelt Willem Kuiper hoe een dergelijke editie tot stand komt, en hoe een digitale versie het onderzoek vergemakkelijkt.

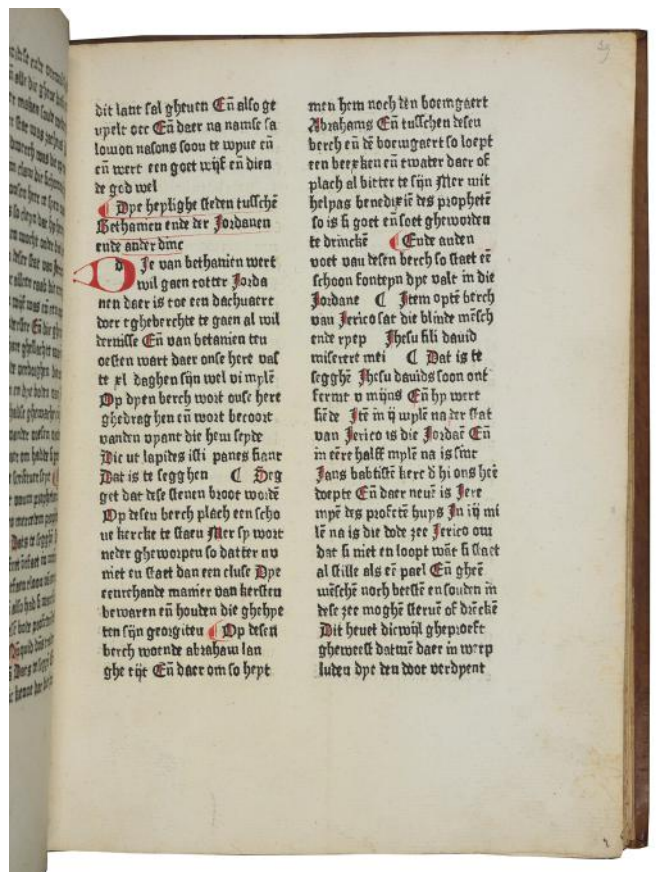
Samen met Inge Van Outryve* werk ik aan een nieuwe editie van de Middelnederlandse vertaling van *De reis van Jan van Mandeville*. Dat is een (grotendeels) fictief reisverhaal dat begint als een pelgrimage naar het Heilig Land en vervolgt als een reis naar het Verre Oosten, helemaal tot in de buurt van het Aards Paradijs. Jehan de Mandeville schreef zijn boek niet in het compacte, wetenschappelijke Latijn, maar in het voor allen leesbare Frans om zo een groter publiek van ex- en aspirant-pelgrims te bedienen. In de proloog stelt hij zich voor als geboren in Saint Albans, Engeland, en vertelt hij dat hij in 1322 aan zijn reis begon. Die reis duurde volgens de epiloog 35 jaar, waarna hij in 1357 terugkeerde en zijn belevenissen te boek stelde.

Helaas bleef Jehans autograaf niet bewaard. Het oudste bewaard gebleven handschrift (Parijs BnF NAF 4515), geschreven voor koning Charles V van Frankrijk, dateert van 1371. Wanneer en hoe kopieën van Jehans manuscript gemaakt en verspreid werden, onttrekt zich aan onze waarneming, maar het heeft er alle schijn van dat deze *Voyage d'Outre Mer* alias *Le livre des merveilles du monde* een literaire explosie geweest is. Ik houd het voor mogelijk dat het gebrek aan oudere handschriften (mede) veroorzaakt wordt doordat de eerste en misschien ook tweede generatie kopieën 'informele' boeken waren: pretentieloze gebruikshandschriften die het daarom niet gehaald hebben. Pas toen er bibliotheekwaardige kopieën gefabriceerd werden, ging men de handschriften met meer zorg omringen en op een veilige plaats bewaren.

De *Voyage* werd ook (snel) in het Nederlands vertaald, alleen weten wij niet door wie en wanneer, voor wie en waar. Bewaard bleven vier complete handschriften: Brussel KBR 720-722, Den Haag KB 131 B 14, Kaapstad NLSA, Grey 4 b 17 en Leiden UB BPL 14 F. Voor zijn editie van *De reis van Jan van Mandeville* (1908) gebruikte N.A. Cramer het Haagse handschrift (uit 1462) als basishandschrift. Het Kaapse handschrift Grey 4 b 17 was hem nog onbekend.

Dit handschrift is ouder (ca. 1400) en bevat een betere redactie. Daarom is het zinvol om een nieuwe, ditmaal tweetalige editie te bezorgen: (potentiële) Franse brontekst – Middelnederlandse vertaling.

Omdat er vier complete handschriften zijn naast wat, soms nog oudere fragmenten, kan er een stamboom gemaakt worden volgens de type-2 methode. Daarvoor heb je minstens vier bronnen nodig, want 1 variant moet in minstens twee bronnen voorkomen. Stel dat minstens twee handschriften op dezelfde plaats 'India' lezen, en minstens twee andere op diezelfde plaats 'Judea' dan heb je een type-2 variant. Deze varianten zijn ideaal voor het opstellen van een reële, betrouwbare stamboom van de overgeleverde bronnen. Omdat een variant minstens twee keer voorkomt, is er sprake van een gemeenschappelijke voorouder. Die is er niet als een variant maar een keer voorkomt, en het zou verkeerd zijn om te denken dat de meerderheid 3 dan wel gelijk zal hebben. De filologie kent een curieuze natuurwet: lectio difficilior potior (de moeilijkere lezing is de betere). Corruptie (tekstbederf door kopiïstenfouten) gaat doorgaans van moeilijk naar makkelijk.

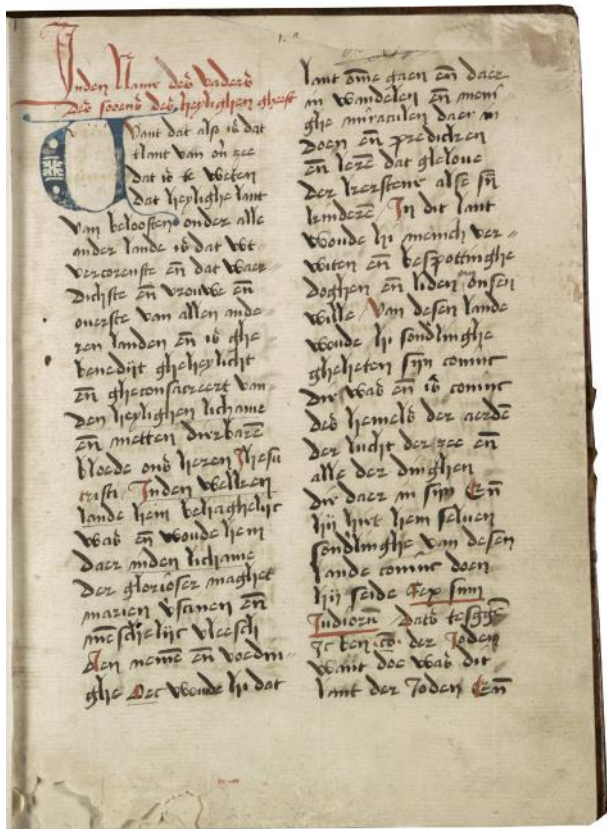

Een voorbeeld van vrije regelval in D 11 039. Coll. Huis van het boek

Behalve in handschriften is *De reis van Jan van Mandeville* ook bewaard gebleven in incunabelen: boeken gedrukt in de vijftiende eeuw. Vaak worden deze boeken nonchalant ‘volksboeken’ genoemd, maar dat waren zij zeker niet. Ten behoeve van de nieuw te bezorgen editie werd het Huis van het boek gevraagd zijn incunabel 1 D 11 te digitaliseren. Zo kunnen wij bepalen hoe en waar deze incunabel in het stemma past, welke lezingen deze redactie bevestigt en waar er tekst ontbreekt of juist tekst werd toegevoegd.

Het werk van de middeleeuwse zetter

Het eerste wat u op zal vallen als u dit boek op uw monitor doorbladert, is dat de zettters van deze onbekende drukker / uitgever zich niet bekommerden om een loodrechte rechterkantlijn, wat toch heel gebruikelijk was (en nog altijd is). Vrije regelval ziet u in elke kolom op elke recto en verso pagina. Dat ziet er in onze ogen mogelijk wat rafelig uit, maar heeft voor de zettters grote voordelen. Die rechte achterkantlijn bezorgde de zettters een hoop extra werk omdat zij hun

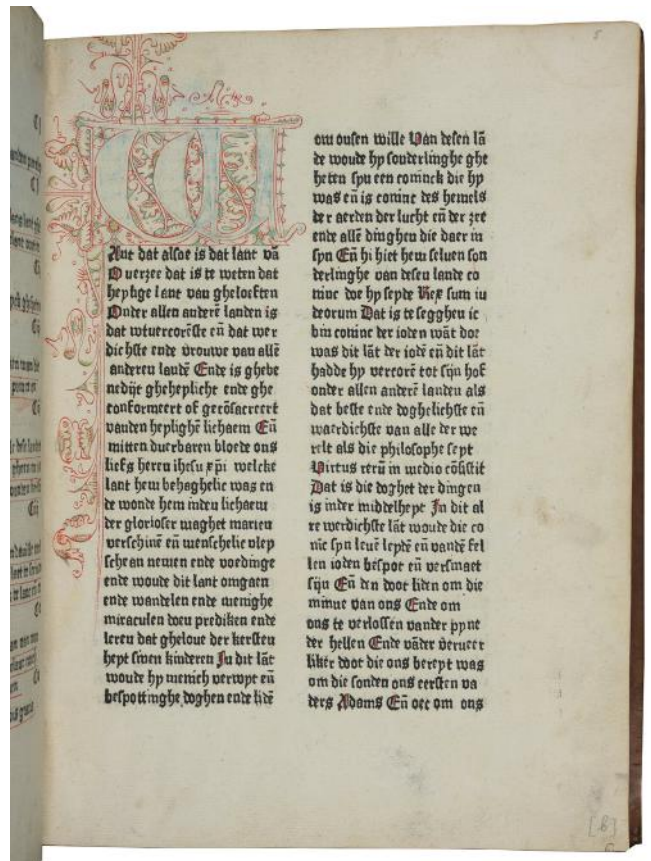

131 B 14. Coll. KB, nationale bibliotheek

kopij moesten aanpassen aan de beschikbare ruimte. En ‘zettters werden per vorm betaald, niet per uur’ (Frans A. Janssen). Om de woorden in de regel te laten passen, werd gebruikgemaakt van afkortingen en werd meer dan eens de spelling van woorden aangepast. Daar moet u oog voor krijgen, want zoals Johan Cruijff ooit zei: ‘je gaat het pas zien als je het door hebt’. Dus mocht u ooit van iemand te horen gekregen hebben dat men gedurende de Middeleeuwen maar raak spelde, dan weet u nu dat dit onzin is, maar een zetter die met ‘ruimte’ worstelt.

Het werk van de filoloog

Wat je als filoloog van die incunabel wilt weten, is niet wie de drukker was en waar en in welk jaar dat boek gedrukt werd – dat laat ik graag aan mijn collega’s boekwetenschappers en conservatoren over – maar welk handschrift door de zetter gebruikt werd. Was het een handschrift dat wij kennen, zoals het geval is met de druk van de *Historie van Jason* door Jacob Bellaert, Haarlem [1485]? Daarvoor werd het handschrift London BL Add. 10290 als kopij gebruikt, zoals Lotte Hellinga heeft

11 D 039. Coll. Huis van het boek

laten zien. Of was het een onbekend, verloren gegaan handschrift, een mogelijke *missing link* in het stemma?

Het zoeken en vinden van betekenisvolle varianten is arbeidsintensief en tijdrovend werk. Ik weet dat er met een computerprogramma als *Transkribus* veel geautomatiseerd kan worden, maar wij doen dit nog met de hand. Dus als wij in de proloog van de Huis van het boek-incunabel 1 D 11 lezen:

WAnt dat alsoe is dat lant van Ouerzee dat is te weten dat heylige lant van gheloefften Onder allen anderen landen is dat wtuercorenste ende dat werdichse ende vrouwe van allen anderen landen [...]

en wij vergelijken dat met het handschrift Kaapstad, dan lezen wij daar:

Inden name des vaders des soens ende des heylichs geests Amen.

UVAnt dat alsoe es dat lant van ouer zee dat es te wetene dat heyleghe lant der geloeften onder alle andren lande es dat vtuercorenste ende dat werdichste Ende vrouwe ende ouerste van alle andren landen. [...]

In 1 D 11 ontbreekt de vrome heilwens alsook ‘ende ouerste’. Is dat laatste weggelaten in 1 D 11 of toegevoegd in Grey 4 b 17? Hiervoor moeten wij een beroep doen op de brontekst. Maar welk Frans handschrift was de brontekst van de vertaler? Om een lang verhaal kort te maken, al vergelijkend blijkt dat in de praktijk de Middelnederlandse vertaler een handschrift gebruikt zal hebben dat niet al te ver af stond van het handschrift dat voor koning Charles gemaakt werd. En daarin lezen wij:

Comme il soit ainsi que la terre doultre mer cest assauoir la terre sainte la terre de promission entre toutes autres soit la plus excellente et la plus digne et dame et souueraine de toutes autres terres.

‘ende ouerste’ is dus weggelaten in 1 D 11, vermoedelijk niet door de zetter van dit boek, maar al eerder door een kopiist van het handschrift of een van de handschriften die aan deze druk voorafgingen.

Maar het omgekeerde komt ook voor, want zo gaat 1 D 11 verder:

Ende is ghebenedijt gheheylicht ende gheconformeert of geconsacreert vanden heylighen lichaem Ende mitten duerbaren bloede ons liefs here[n] ihesu christi [...]

Waar Kaapstad leest:

Ende es ghebenedijt geheylicht Ende gheconsacreert vanden heyleghen lichame Ende metten dierbaren bloede ons heren ihesu cristi.

En het boek voor koning Charles:

Et soit benoite / saintefiee / et consacre du precieux corps et du precieux sanc nostre seigneur ihesu crist

Wat wij inmiddels ook weten van het Franse handschrift dat de Middelnederlandse vertaler gebruikte, is dat het grote verwantschap vertoonde met het Franse handschrift dat de Spaanse vertaler gebruikte, want beide vertalingen hebben enkele unieke vertaalfouten gemeen. Zou dit kunnen betekenen dat die Spaanse vertaling in de Zuidelijke Nederlanden gemaakt werd en niet aan de andere kant van de Pyreneeën?

Ondertussen heeft u ook gezien dat de hoofdletters niet altijd daar staan waar ze volgens ‘ons’ zouden moeten staan. Van (totale) willekeur is echter geen sprake. Er zit wel degelijk systeem in, maar daar komt u pas achter als u zichzelf dwingt om hardop voor te lezen. Dan ‘hoort’ u ook dat ‘dat lant van Ouerzee’ uitgesproken moet worden als: dat het lant van overzee. Ook hier moet u oog voor krijgen, maar dan wel via uw oren, want middeleeuwers lazten niet zozeer met hun ogen als wel met hun oren.

U begrijpt dat het woord voor woord vergelijken van 1 D 11 met de tekst uit het handschrift uit Kaapstad en andere handschriftelijke en gedrukte redacties taai en tijdrovend werk is, maar zo doe je wel onverwachte vondsten. Ook doe je recht aan de inspanningen van de zettters, drukker en uitgever die omstreeks 1477, heel vroeg voor Nederlandse begrippen, dit boek met dit nieuwe medium in een oplage van circa 200 exemplaren gerealiseerd hebben.

Willem Kuiper is gepensioneerd UD Historische Nederlandse Letterkunde UvA, maar werkt samen met Hella Hendriks nog wekelijks aan het *Repertorium van Eigennamen in Middelnederlandse Literaire Teksten* (REMLT) en samen met Inge Van Outryve aan de *Bibliotheek van Middelnederlandse Letterkunde* (BML), nieuwe digitale reeks.

* Inge Van Outryve is Germaniste, afgestudeerd aan de Universiteit van Gent, en co-editeur van onder andere *de Historie van Margarieten van Limborch* (nu als feuilleton op www.neerlandistiek.nl).

Huis van het boek kleurt groen in het voorjaar!

In de lente van 2023 presenteren Huis van het boek en de KB een gezamenlijke tentoonstelling rondom de monumentale Flora Batava. Deze uitgave is de allereerste inventaris van wilde planten in Nederland die tussen 1800 en

een uitgebreide kring van liefhebbers, amateurbotanici en hoogleraren. Een leger aan tekenaars, graveurs en lithografen verzorgde de prachtig gedetailleerde en met de hand gekleurde platen. Na de opheffing van uitgeverij Sepp & Zoon was de uitgave in handen van andere uitgeverij, onder wie Martinus Nijhoff. Dit resulteerde in de tot dan toe meest complete inventaris van de inheemse flora van het land.

De tentoonstelling

In de tentoonstelling staat de Flora Batava zelf centraal. De boeken zelf zijn uiteraard te zien, met de prachtige, handgekleurde gravures en litho's. Ook is er aandacht voor de makers en het maakproces, in de vorm van origineel herbariummateriaal en de oorspronkelijke aquarellen. Met verhalen van hedendaagse experts, kunstenaars en andere plantenliefhebbers worden de meest tot de verbeelding sprekende soorten tot leven gewekt. Denk daarbij aan de kennis van de toepassingen van planten als voedsel, medicijnen, leerlooien en pigmenten. Of aan de grote veranderingen in het landschap en de landbouw, de introductie en het verdwijnen van soorten, de ontwikkeling in de wetenschap, de opkomst van natuurbeheer, en de toenemende plantblindheid van de Nederlanders. Ook zullen er andere hoogtepunten uit de collectie botanische boeken van de KB en Huis van het boek te zien zijn.

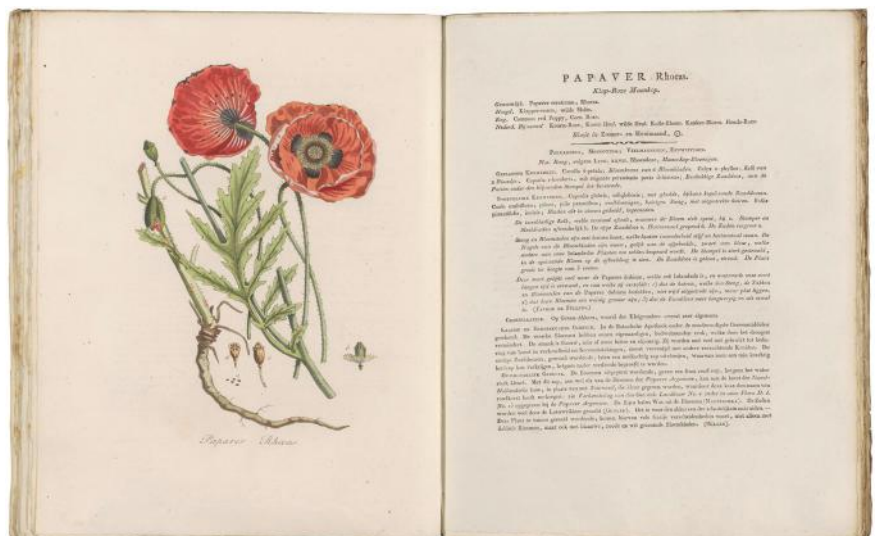
Esther van Gelder,
conservator oude drukken KB, nationale bibliotheek

1934 in 28 delen verscheen. Aanleiding is de facsimile-uitgave die gelijktijdig zal verschijnen bij uitgeverij Lannoo in samenwerking met de KB. De redactie is in handen van Esther van Gelder (conservator oude drukken KB) en Norbert Peeters (schrijver en botanisch filosoof). Deze heruitgave in een band bevat alle 2.240 platen, met daarbij de actuele wetenschappelijke namen van de 2.630 afgebeelde soorten. Honderd iconische soorten worden met hun oorspronkelijke tekst uitgelicht.

De Flora Batava (1800-1934)

De Flora Batava is meer dan een inventaris van inheemse plantensoorten: het is de langstlopende liefdesverklaring aan de Nederlandse flora. Toen uitgever Jan Christiaan Sepp (1739-1811) op het idee kwam een geïllustreerd overzichtswerk van alle Nederlandse planten te publiceren, had hij geen idee welke taak hij zich op de hals haalde. Noch hij, noch de abonnees die in 1800 de eerste aflevering van de Flora Batava ontvingen, konden bevroeden dat de laatste pas in 1934 zou verschijnen. Uiteindelijk besloeg het boekwerk 461 afleveringen, verdeeld over 28 delen. Op de 2.240 platen zijn meer dan 2.630 naar het leven geschilderde planten, paddenstoelen, mossen en wieren afgebeeld.

De uitgave van deze delen stond onder redactie van plantenkenners als Jan Kops (1765-1849) en Frederik Willem van Eeden (1829-1901). Zij werden weer geruggensteund door

Huis van het boek verwerft werk van jonge makers

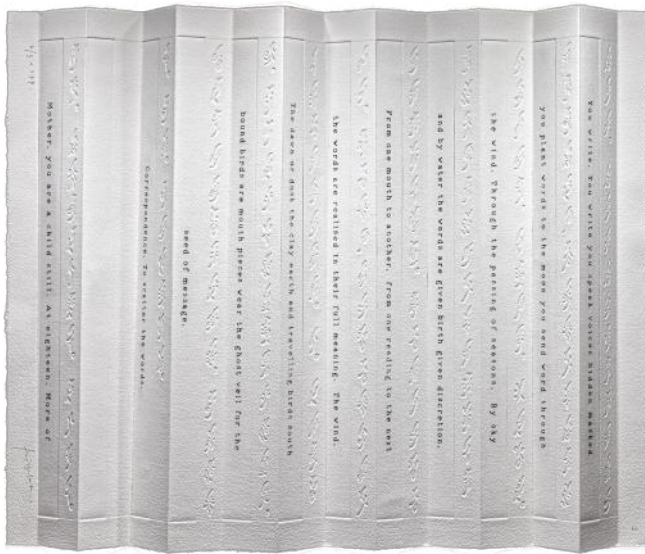

FOTO SERENE HUI

Serene Hui (Hong Kong, 1992), *Gossip* (onderdeel van het werk *Scold, Gossip and Siren*), 2022. Hoogdruk en foto-polymeergravure. Oplage: 5 exemplaren

Van 14 oktober tot en met 11 december toont Huis van het boek onder de titel 'CreAct, de grenzen van het kunstenaarsboek' in de Aanwinstenzaal werken van Kai Ming Li, Olivier Otten, Nadine Klok, Tamerza Rozemeijer en Serene Hui. Zij zijn de vijf deelnemers aan de open call die stichting Grafein stuurde naar studenten van Nederlandse kunstacademies. Onder de titel 'CreAct' hebben deze studenten een jaar lang gewerkt, onderzoek gedaan, praktijkervaring opgedaan en zelf een boek gemaakt.

Aanleiding van deze open call was de vraag van de Stichting Harry van Kruiningen om een gezamenlijk project op te zetten in het kader van Grafiek2022, een driejaarlijkse grafiekmanifestatie. Harry van Kruiningen (1906-1996) was in zijn tijd een vernieuwend graficus die op vele terreinen als kunstenaar en organisator actief was.

Stichting Grafein organiseerde brainstormsessies en individuele gesprekken met werkplaatsmeesters van St. Joost in Den Bosch en Breda, Fontys in Tilburg, de KABK in Den Haag, AKI/Artez Enschede en ArtEZ Arnhem. De studenten konden tijdens het project werkplaatsen als AGA Lab Amsterdam en Kapitaal Utrecht leren kennen.

Rickey Tax, hoofd collecties van Huis van het boek, en Lies Verdenius, grafisch kunstenaar, lieten samen de deelnemers, zowel eerstejaars- als eindexamenstudenten, kennismaken met bijzondere kunstenaarsboeken uit de collectie van het museum. Om een zo breed mogelijk scala van technieken en materiaalgebruik te tonen, werd o.a. werk van Alicja Werbachowska, Sjoerd Hofstra, Veronika Schäpers en Helga Kos getoond. Het project spitste zich uiteindelijk toe op het experimenteren met

en creëren van kunstenaarsboeken, vanuit de vraag om beeldend te reageren op identiteiten als: 'innovator, initiator, activist en creator'.

Deze vijf deelnemers experimenteerden met technieken, materialen en bindwijzen. Dit leverde een aantal bijzondere kunstenaarsboeken op. Deze boeken en de schetsen en proeven die inzicht geven in het proces van onderzoek, experiment, het drukken en binden worden getoond in deze kleine, bijzondere tentoonstelling. Met steun van het fonds Cox-De Ronde konden verschillende werken voor de collectie worden aangeschaft.

Stichting Grafein is initiatiefnemer van Grafiek2022. Thema van deze vierde editie is 'Ontmoeten'. Musea, galleries, kunstenaars, grafische werkplaatsen en verzamelaars organiseren exposities, workshops, lezingen en demonstraties. Doelstelling is een reeks inspirerende ontmoetingen tussen mensen, culturen en technieken met grafiek als rode draad.

Grafiek2022 duurt van 1 september t/m 30 november. Kijk voor alle activiteiten op www.grafiek2022.nl. Van 24 november tot en met 4 december is een paralleltentoonstelling van 'CreAct' te zien met werk van andere deelnemers in Kunstruimte de Melkfabriek in Den Bosch.

Hans Laban
beeldend kunstenaar en bestuurslid Stichting Grafein
en voormalig docent aan St. Joost

FOTO OLIVIER OTTEN

Olivier Otten (Nijmegen, 1997), *Traditionally generated*, 2022. Traditionele technieken (zeefdruk, cyanotypie, monoprint, lino) in combinatie met digitale print en e-reader op door kunstmatige intelligentie gegenereerde kunstenaarsboeken. Unieke installatie

Aanwinsten

Gerard Previn Meyer, *At journey's end: an essay about a visit to John Donne in our time*, Houten, Green Escape Press, 1981, met correspondentie en ontwerpen

Het eind van de reis

At Journey's end van de Amerikaans schrijver Gerard Previn Meyer verscheen in 1981 bij de Green Escape Press, ter gelegenheid van de 350ste sterfdag van de Engelse schrijver John Donne. Het was het derde deel in de zogenaamde Knothole-serie van margedrukker Henk van Otterloo. Die ontleende zowel de naam van zijn pers als van de serie aan het woon- respectievelijk tuinhuis van de Amerikaanse schrijver Christopher Morley. Het oeuvre van de Green Escape Press is niet erg groot. Ongeveer de helft ervan is Engelstalig, met meerdere teksten van Morley en Meyer. Van Otterloo, in het dagelijks leven notaris en antiquaar, werkte voor verschillende uitgaven samen met de, ook typografisch geschoolde, surrealistische schilder J.H. Moesman. In Huis van het boek wordt onder meer het bijzondere zetsel bewaard, dat Moesman verzorgde voor *Het echte Oud-Hollandse ornaprentenboek*. Voor *Journey's end* ontwierp Moesman de titelpagina en tekende hij twee illustraties op lithosteent. Die werden vervolgens afgedrukt op de Ranonkelpers van Dirkje Kuik. De tekst werd door Van Otterloo in drie kleuren gedrukt. Recent werd op een veiling een klein dossier aangekocht rond deze uitgave. Het dossier bevat naast het typescript van de tekst en de uitgave zelf, enige correspondentie van Van Otterloo met de auteur en met Dirkje Kuik. Ook de originele

Stefan Gunnesch, *Abschweifen*, Edition Bildschriftlich, Leipzig, 2020

ontwerpen van Moesman voor de illustraties, met enige schetsen voor de titelpagina maken deel uit van het dossier. Tot slot bevat het de drukvorm van het door Moesman ontworpen logo van de Green Escape Press. Op dezelfde veiling werd ook het oorspronkelijke naambord van de Green Escape Press verworven.

Maar ik dwaal af...

Stefan Gunnesch is beeldend kunstenaar en boekontwerper in Leipzig. Als vormgever werkt hij met zijn studio Bildschriftlich in opdracht van grote merken als Dior en Meissen. Ook gaf hij les aan de Burg Giebichenstein University of Art and Design in Halle. Naast zijn commerciële werk heeft Gunnesch in een kleine tien jaar tijd ruim twintig kunstenaarsboeken gemaakt. Een bijzondere prestatie, te meer daar hij de gehele boekproductie in eigen hand houdt. Naast het schrijven van teksten verzorgt hij het typografisch ontwerp, maakt de illustraties (fotografie en schilderkunst), en verzorgt hij het bindwerk. Gunnesch bedient zich voor het beeld regelmatig van de collage techniek, stanst vormen uit, en bedenkt bijzondere vouw- en bandconstructies. De meeste boeken van Gunnesch behandelen onderwerpen als de werking van het geheugen of van het onderbewuste. De kunstenaar past de vorm van het boek of de aard van de illustratie op deze onderwerpen aan. Het boek *Abschweifen* dat het verschijnsel dagdromen verbeeldt, is hiervan een goed voorbeeld. Het bestaat uit drie katernen van verschillende grootte die met kartonnen bladen aan elkaar verbonden zijn. In het eerste deel wordt een grillig gezette tekst over dagdromen afgewisseld met abstract beeld van elkaar doorkruisende streken en lijnen. In het tweede deel gaan de abstracte beelden overheersen en beperkt de tekst zich tot korte woordassociaties, om in het derde deel vrijwel geheel te verdwijnen. Dit laatste deel is vooral een opeenvolging van uitgestanste beelden. We zijn los.

Rickey Tax, hoofd collectiebeheer

Vriendendag in Enkhuizen

Rembert Dodoens, *Stirpium historiae pemptades sex, siue libri XXX*, Antwerpen 1583, met aanvullingen van de auteur. Enkhuizen, Librije | 88

Op 14 mei 2022 kon voor het eerst sinds corona weer de Vriendendag van Museum Meermanno weer doorgaan. Doel van de reis was Enkhuizen met zijn internationaal vermaarde Librije in de Westerkerk, en de Zuiderkerk met laatmiddeleeuwse beschilderde gewelven. De hele dag kenmerkte zich door een opgewekte sfeer, mede dankzij de inzet van Jaap Hoekstra en Erik Geleijns, vrijwilligers van de Librije van Enkhuizen en de organisatoren Maaïke Napolitano en Marieke van Delft.

Enkhuizen was een belangrijke stad in de VOC-tijd, getuige twee imposante hallenkerken naar middeleeuws model, een grote haven, en prachtige verdedigingswerken. Een internationaal georiënteerde inwoner streek niet voor niets hier in de zestiende eeuw neer: de geleerde en stadsgeneesheer Bernardus Paludanus ofwel Berend ten Broeke (1559-1633). Naast zijn kennis was hij beroemd om zijn rariteitenkabinet. Uit heel Europa kwamen mensen ernaar kijken.

De openbare Librije kreeg vanwege Paladanus' bemoeienissen naast een openbare taak ook een wetenschappelijk karakter van hoog niveau. Een van de absolute topstukken is een uniek,

geannoteerd exemplaar van Rembert Dodoens' kruidboek *Stirpium historiae pemptades sex, siue libri XXX* uit 1583: Dodoens voegde niet lang voor zijn dood in 1585 eigenhandig talloze handgeschreven verbeteringen, afbeeldingen en stukken tekst toe voor een tweede, geheel herziene druk. De Koninklijke Bibliotheek bezit van deze herdruk uit 1616 door Plantijn een exemplaar.

Nederland kent vandaag nog drie bibliotheken waar de boeken oorspronkelijk aan de ketting lagen: Enkhuizen, Zutphen en Edam. Om de vastgeklonken boeken te kunnen vinden, werden handgeschreven lijsten van boektitels aan de kopse kant van de boekenkasten opgehangen. Daphne Wouts, promovendus uit Leiden, vond onlangs in het Westfries Archief in Hoorn twee kastcatalogi van de librije van Enkhuizen uit ca. 1634 en 1649, tezamen ruim 400 titels. Ze zijn van grote waarde voor het onderzoek naar de vroege ontwikkeling van de Enkhuizense boekencollectie en het bibliotheekinterieur.

Minstens zo onverwacht en feestelijk waren de gewelfschilderingen in de St Pancras- of Zuiderkerk. Deze laatmiddeleeuwse kerk heeft houten tongewelven omdat de Noord-Hollandse grondstenen gewelven niet zou kunnen torsen. Wat de twee lange houten gewelven voor boekliefhebbers bijzonder maakt, is het feit dat de schilderingen direct gebaseerd zijn op twee blokboeken die niet lang daarvoor het licht zagen: de Nederlandse incunabel van de *Speghele onser behoudnisse*, gedrukt in 1483 door Johan Veldener uit Culemborg, en een versie van de *Biblia Pauperum*. Hier gaan de monumentale kunst en de boekillustratie hand en hand. Huis van het boek bezit overigens van beide teksten een exemplaar.

Het cultuurhistorische belang van het boek door de eeuwen heen werd ons in alle opzichten weer eens aangetoond. Met veel plezier denken we aan deze dag terug.

Claudine A. Chavannes-Mazel,
voorzitter Stichting Vrienden

Rickey Tax en Erik Geleijns laten boeken op de hand zien aan de bezoekers van de Museumnacht.

Colofon

Leeslint is een halfjaarlijkse uitgave van Huis van het boek.

Leeslint wordt gratis toegezonden aan de Vrienden van het museum.

Alle correspondentie te richten aan de redactie van *Leeslint*:
Prinsessegracht 30
2514 AP Den Haag
t (070) 205 72 54
aafke.boerma@huisvanhetboek.nl

Eindredactie Aafke Boerma
Redactieraad Aafke Boerma, Rickey Tax en Thom van Leuven
Correctie Thom van Rossum
Fotografie Frank Jansen (tenzij anders vermeld)
Ontwerp Studio Tint, Den Haag
Vormgeving Jelle Hellinga, Den Haag
Druk Zwaan Lenoir, Wormerveer

ISSN 0928-2262

Oplage 2000 exemplaren

Papier Biotop 120 grams

Letters Trinité van Bram de Does en

Productus van Petr van Blokland